

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

JULI
1950

ONDER REDACTIE VAN:
J. VAN STAVEREN

23^e JAARGANG
N° 7

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: W. DE ZWIJGERSTR. 8, UTRECHT

H.M. DE KONINGIN BESCHERMVROUWE VAN OUD-UTRECHT.

Ons bereikte kort geleden de zo uitermate belangrijke en verheugende mededeling, dat het Hare Majesteit de Koningin heeft behaagd, zich bereid te verklaren als Beschermvrouwe onzer Vereniging op te treden.

Wij zijn er trots op in dit maandblad den leden dit niet genoeg te waarden bewijs van Koninklijke belangstelling in onze werkzaamheid mede te delen en ook op deze plaats uiting te geven aan onze dankbaarheid voor deze Hoge Onderscheiding.

Wij mogen het vertrouwen, in onze Vereniging gesteld, niet beschamen en onze Vereniging zal zich temeer nog hebben te bezinnen op de taak welke zij zich heeft gesteld en op de plichten welke zij heeft tegenover het verleden en de historie van stad en provincie.

Namens het Bestuur,

A. N. L. OTTEN, voorzitter.

J. W. C. VAN CAMPEN, waarnemend-
secretaris.

DE GEERTEGRACHT EN DE STEENOVENS TEN WESTEN VAN UTRECHT.

In het maandblad van Februari/Maart 1950 heb ik, schrijvende over „Late gevolgen van een misrekening”, medegedeeld dat alle grachten van het plan-Moreelse (1664) werkelijk zijn gegraven, met uitzondering van de Geertegracht. Hierop kreeg ik van twee van onze oudere leden een vrijwel gelijkkluidend schrijven. Deze herinnerden zich uit hun jeugd namelijk een watertje, dat tegenover de Geertekerk in de singelgracht uitkwam, en waarover een

brugje lag, dat bekend stond als het „brugje van Gerlings”. Ze meenden dat dit het overblijfsel kon zijn van de Geertegracht, die dan toch gegraven zou zijn.

We vinden dit watertje inderdaad op kaarten van \pm 1880, waar het doodloopt tegen de spoorweg. Zou dit nu tóch een overblijfsel van de bedoelde gracht zijn?

We kunnen allereerst opmerken, dat deze vraag reeds eerder gesteld werd:

Omstreeks 1866 vragen Burgemeester en Wethouders aan de heer commies-archivaris: „Is een van die twee vaarten door of „langs de terreinen van Gerlings niet de vaart (tegen-) over de „Geertekerk, die op oude Utrechtsche kaarten voorkomt?”

Het antwoord van de archivaris is niet bij het betreffende dossier te vinden. We zullen het dus zelf moeten uitzoeken.

Dan is vooreerst van belang, dat het bedoelde watertje niet precies op de plaats lag, waar het „concept” van 1664 de Geertegracht aangeeft, maar enkele tientallen meters zuidelijker, ongeveer ter plaatse van de Schroeder van der Kolk-straat. Dit bewijst op zichzelf weinig: het „concept” kan iets gewijzigd uitgevoerd zijn.

Belangrijker is, dat geen enkele oude kaart de Geertegracht geeft.

Het is moeilijk aan te nemen, dat juist die gracht telkens weer vergeten zou zijn. Geheel bewijzend evenwel is de nauwkeurige opmeting door de landmeters Joosten en van Diggelen in 1810, die geen spoor van de Geertegracht vertoont. De conclusie is dus: de Geertegracht is inderdaad nooit gegraven. Burgem. en Wethouders van 1866 hebben klaarblijkelijk slechts het „concept” geraadpleegd, of ze hebben de andere kaarten niet goed bekeken.

De vraag is nu verder, wat het watertje dat tot de verwarring aanleiding gaf dan wél is geweest. Bij het vaststellen daarvan ontving ik de gewaardeerde hulp van onze mede-leden H. J. de Soeten en G. van Klaveren.

De oudste kaart die het geeft is van 1865. Daar staat de Rhijnspeer (naar Arnhem) reeds op, die men heeft aangelegd óp de laan die aan de Oostzijde van de eerste Moesgracht (Heerengracht) was gelegen.

Die laan verdween dus, maar de gracht bleef voorlopig nog intact.

Het bedoelde watertje hangt op deze kaart nog niet samen met de Singelgracht, maar wél (onder het spoor door) met de eerste Moesgracht en dus indirect met de Vaartsche Rijn. Dat men de moeite nam er een spoorbrugje voor te maken, bewijst dat het een v a r w a t e r was, dat men maar niet zonder meer kon afsluiten. Het is klaarblijkelijk gegraven voor de steenbakkerij „Voorzorg”, die op de plaats lag, waar thans de Psychiatrisch-Neurologische Kliniek staat. Deze fabriek was tot 1840 in het bezit van J. H. Cazius. In de „Utrechtsche Courant” van 27

Januari 1840 komt een advertentie voor blijkens welke het fabrieks-complex (dat dan te koop is) omvatte: Twee steenovens, schuren, terreinen, 18 daggelders-woningen, benevens een groot „heerenhuis” met stal, koetshuis, tuinen en koepel. Deze tuinen hadden een vijver, die gevoed werd uit het vaarwatertje.

De eigenlijke steenovens stonden ter plaatse van de Psych. Neurolog. Kliniek. Het landhuis stond ten oosten daarvan, aan de Catharijnesingel. (volgens de toenmalige nummering L 203). De schuren waren deels turf-schuren: de ovens werden met turf gestookt. De voor 14 Maart aangekondigde verkoop is toen niet doorgegaan, want op 24 April 1840 is het gehele complex onderhands verkocht aan J. Gerlings, ten overstaan van notaris H. van Ommeren, voor de som van 49000 gulden.

Het koopcontract licht ons in over de herkomst van de verwerkte klei.

Bij de koop behoort namelijk óók de „a f g r i f t e” (= het recht van afgraven) van steen- en pan-aarde van bouwland gelegen „onder Catharijne en het Lijnpad”, dus achter de fabriek. En verder behoorde ertoe het volle bezit van 3 bunders bouwland in het overeind van Jutphaas gelegen, achter het voormalige huis „Plettenberg”. De reeds genoemde advertentie zegt, dat daarin „beste steen-aarde” aanwezig was, en het koopcontract zegt dat aan dit bezit verbonden was, het recht van doorvaart door enkele vletsloten aldaar. Deze drie bunders waren dus een klei-groeve voor de fabriek. Met vletten werd de klei blijkbaar daarheen gebracht, via de Vaartsche Rijn en de eerste Moesgracht. Het watertje in kwestie maakt het dan mogelijk de klei tot langs de steenovens te brengen. Het was dus in eerste aanleg een zijvaartje van de „Heerengracht”, niet van de stadsgracht.

Het zal voortgekomen zijn uit de verbreding van een oude kavelsloot, en wel ná 1810.

De „Rhijnspoor”, die de Moesgracht intact liet, ging er met een brugje overheen. Maar de situatie veranderde geheel toen de „Staatsspoor” (naar den Bosch) daarachter kwam te liggen. Deze kwam juist óp de eerste Moesgracht, die geheel gedempt werd.

De „Voorzorg” hield nu geen andere uitweg meer over dan de Singelgracht.

In de geheime raadsvergadering van 11 December 1868 wordt dan ook besloten „tot het graven van een doorvaart en het leggen eener brug, door „en voor rekening van den Staat, op het singel... . ten behoeve van de steenbakkerij van Gerlings”. Het jaar daarop — 1869 — is dus het bedoelde watertje pas in verbinding gebracht met de singelgracht, en dan pas verschijnt dat „brugje van Gerlings” in de historie.

Dit gehele complex: fabriek, villa, watertje en brug is in de aanvang van deze eeuw verdwenen. Het adresboek van 1899 ver-

meldt nog mevrouw de weduwe Gerlings-Hasselman als wonende aan de Catharijnesingel. Maar dat van 1900 noemt haar aan de Maliebaan.

Het kwestieuse watertje heeft dus uitsluitend gedurende de 19e eeuw bestaan. Dit is alles van weinig belang, maar het geeft ons even een blik op een stukje 19e eeuws leven, toen er nog wat afwisseling buiten onze singels bestond: steenovens, warmoeziersland, grote landhuizen, daggelderswoningen, buitentuintjes, boerderijtjes, watertjes en brugjes. Het moet aardig geweest zijn. Nu vindt men er huizen, en nog eens huizen.....

Er is echter nog een ander aspect, en dat brengt dit kleine detail in wat wijder verband.

De „Voorzorg” was slechts een van de vele steenfabrieken die zich ten westen van de stad bevonden. In 1840 wordt, dicht daarbij, bijv. de „Oven van Rose” genoemd. Dat het type nogal constant was, blijkt uit het feit dat „de Liesbosch”, die we nog allen hebben gekend, er precies uitzag als de advertentie van 1840 ons de „Voorzorg” doet kennen: de steenoven(s), een rijtje daggelderswoningen, en de Villa.

Ook in West-Raven hebben we nog in deze eeuw een aantal pannebakkerijen zien verdwijnen.

Aan langer verdwenen steenovens herinneren namen (als bijv. de steenoven-weg) en bodemvondsten (bijv. op „Nieuweroord”). Verder vertonen oude kaarten ons steenovens, terwijl de grensregeling van 1539 ook al een „oude steenoven” noemt. Het bestaan van al die ovens was het gevolg van de aanwezigheid van rivierklei, afkomstig van de vroegere Rijn-loop langs Utrecht.

Voor al in de laatste fase van haar bestaan heeft die rivier hier een dikke laag klei afgezet. Nog thans herkent men in de omtrek van de stad de percelen waar de klei is „afgevet”. Deze liggen lager dan soortgelijke maar intacte percelen, en ze zijn tevens gekenmerkt door de brede „vletsloten” waarlangs de klei is afgevoerd.

Zelfs in de stad is nog iets van zulk een afgevette strook grond bewaard gebleven, en wel het fabrieksterrein (Zinkpletterij, Houthandel) tussen de Kanaalstraat en de Leidschevaart. Daar de omgeving opnieuw is opgehoogd (maar nu met zand) steekt dit gebied duidelijk af. Tot voor kort kon men daar ook de vletsloten nog enigszins herkennen.

De baksteen heeft in de 13e eeuw in Utrecht haar intrede gedaan.

De vier „steenhuizen van den Dom” — woningen van kanunnikken op de plaats waar eerder 't paleis „Loifen” stond — zijn al mee de eerste bouwwerken geweest in dat nieuwe materiaal.

Ook de Geertetoren is in dat verband te noemen.

Maar de plaats waar de eerste steenovens stonden, en waar de eerste klei werd afgestoken, zal moeilijk meer aan te wijzen zijn. Ver van de stad zal het zeker niet geweest zijn.

M. N. ACKET.

TENTOONSTELLING „KOCKENGENS VERLEDEN EN HEDEN”.

Van Maandag 31 Juli tot en met Zaterdag 5 Augustus zal, telkens van 9—12 en 13—22 uur in de Christelijke School te Kockengen een tentoonstelling te bezichtigen zijn over Kockengens Verleden en Heden. Belangstellenden in het uitgestrekte laagveengebied van noord-westelijk Utrecht zullen ongetwijfeld veel wetens- en opmerkenswaardigs vinden in de uitgestalde handschriften, tekeningen, kaarten, portretten en andere bezienswaardigheden. De Gemeente-secretaris, de heer J. C. Jongeneel, zal het geëxposeerde gaarne toelichten. Ook zal er gelegenheid zijn enige gekleurde filmpjes over de gemeente, het landschap, boerderijen enz. te zien draaien.

Aan de tentoonstelling is een foto- en tekenwedstrijd verbonden, waarvoor de Commissaris der Koningin, de gemeente Kockengen en Verenigingen voor Vreemdelingenverkeer medailles uitloofden en nog andere prijzen beschikbaar werden gesteld. De wedstrijd staat voor ieder open en heeft tot onderwerp: Kockengen 1950.

Het bestuur van Oud-Utrecht spoort de leden gaarne aan, een bezoek aan deze tentoonstelling te brengen.

Verder kan men deze wellicht eerste kennismaking met Kockengen benutten om ook de Ned. Herv. Kerk, bouwwerk uit de 15 eeuw, en een fraaie oude wind-watermolen te bezichtigen. Niet alleen voor hengelaars, ook voor anderen heeft deze hoek van de provincie zijn aantrekkelijkheid.

BELANGRIJKE RESTAURATIE.

In het Maandblad van 1 Juni 1943 schreef ik over: „Plichten tegenover het Verleden”.

Dit betrof het huis Hoogt No. 2, op de hoek van de Hoogt en de Slachtsteeg, dat in zo'n verregaande staat van verval verkeerde.

Ik verstond de klacht van dit levensmoede huis, dat alle hoop op betere tijden had opgegeven. De Gemeente Utrecht heeft deze klacht verhoord en heeft kort daarna het perceel aangekocht om dit te behouden.

Nu vertel ik U van zijn stille dankbaarheid voor het wonder dat aan hem is voltrokken. Want ook in deze gevoelens is het

bescheiden en ingetogen, in overeenstemming met de plaats, waar het staat. Een wonder is werkelijk geschied!

De eenvoudige, renaissance gevel, waarvan de top, en hier en daar een „trede”, van een nieuwe natuurstenen dekplaat zijn voorzien en welke voor een groot deel geheel opnieuw werd opgebouwd, siert weer het huis, en in plaats van de oude sobere voordeur is een mooi, gaaf renaissance poortje gekomen in baksteen — met bijpassende eikenhouten deur —, en met zandstenen beeldhouwde blokken. ('t poortje is afkomstig van de Landbouwbeurs, Achter Clarenburg). In de voorkamer (zo genaamde „opkamer”) achter het „Voorhuis” prijkt een renaissance eikenhouten schouw (afkomstig uit het dépôt v/h Centraal Museum) met in zandsteen beeldhouwde consoles, welke aan het hele vertrek, met zijn ruitjes in glas in lood, een voornaam karakter geven.

Het voorhuis is in ere hersteld met een vloer in wit marmeren en blauwe Namense tegels en een in stijl bijpassende pui in eikenhout geeft toegang van het voorhuis naar de „opkamer”. De antieke eikenhouten wenteltrap („spilletrap”), die bewaard is gebleven, is in 't voorhuis zichtbaar gebleven, gelukkig. In het plint zijn de wit met blauw tegeltjes (zogenaamd „kinderspeelgoed”) verwerkt, welke uit de kelderverdieping afkomstig zijn. Ten slotte is het uiterlijk van het gebouw nog verhoogd door een blauwstenen hoge stoep, „met enige treden” versierd met geprofileerde ijzeren pilaren en met gebogen ijzeren leuning, waarvan het model mij onwillekeurig doet denken aan de balies langs de grachten.

Het geheel herboren perceel is nu een sieraad geworden in de omgeving, waar het staat, en ook van uit het plein bij de Minrebroederstraat gezien. In de Slachtsteeg heeft het Utrechts Monumentenfonds op hare kosten de gevel van het bovenhuis dat aldaar aansluit aan het perceel Hoogt 2, doen afbikken en de kozijnen der ramen doen bijwerken om meer een samenhangend geheel te krijgen. De Dienst Gemeentewerken en de firma J. H. Heymering, welke het werk zogenaamd „in regie” heeft uitgevoerd, kunnen trots zijn op hetgeen is tot stand gebracht. Het is mij voorts van nabij bekend, hoeveel belangstelling de Wethouder voor Publieke Werken, de Heer H. A. Bekker voor dit werk had en met hoeveel liefde en toewijding de Heer W. Stooker, Hoofdopzichter Gemeente Werken mede heeft toegezien op de uitvoering. Ook de Vereniging „Oud-Utrecht” en het „Utr. Monumentenfonds” hebben deze restauratie met grote belangstelling gevolgd.

Moge dit perceel Hoogt 2 nog eeuwen blijven trotseren!..... Het aangrenzend perceel: Hoogt 4, dat vroeger één geheel met No. 2 moet hebben uitgemaakt, is door de Gemeente Utrecht aangekocht; het zou veel waard zijn als dit op dezelfde wijze zou kunnen worden gerestaureerd als No. 2. Bij No. 4 behoort een poortje, dat een aardig doorkijkje geeft op een nauw straatje met

een open ruimte. Achter dit poortje, als men zich omkeert, kan men een stuk beeldhouwwerk, in eikenhout, zien, dat de achterspiegel van een oud schip schijnt te zijn, aangebracht door een rustende beurtvaarder.

In voornoemd nauwe straatje, links, is een heel oud geveltje — met een zogenaamde overkraging. — Het zou aanbeveling verdienen tegelijk met het poortje ook dit huisje te behouden en te restaureren. Oude gevels met een overkraging zijn zeldzaam in Utrecht.

P.S. Terwijl ik onderweg was om dit artikel te bezorgen had ik even gelegenheid het huis nog eens van binnen te bezichtigen, nu het gereed is en bewoond door den Heer van Rijn, met zijn gezin. Ik ben vol bewondering voor de artistieke wijze, waarop dit huis is gemeubileerd, aanpassend aan de stijl van het huis. In de „opkamer” siert een renaissance paneelkast en een dito Zeeuwse lage kast alsmede een ebbenhouten reliquiekast de witte muren, waarop een paar gevoelige stukjes van Coba Ritsema en een stuk van Bauer kleur geven. Ik was enthousiast over dit bezoek!

A. N. L. OTTEN.

Intussen is mij gebleken, dat het perceel Hoogt 4, hierboven genoemd is aangekocht door de gemeente Utrecht en het perceel Hoogt 6 door het Utrechts Monumentenfonds.

BOEKBESPREKING.

HET HUIS AAN DE STAMMERSBRUG.

Men kan over een gebouw — zelfs een opvallend — even vervelend schrijven als over een familie, in het eene geval door een nuchtere opsomming te geven van bouw- en verbouwingsjaren, stijlkenmerken en bewoners, in het andere geval door doopen, huwelijken, kinderen en overlijdens aaneen te rijen tot een ongenietbare genealogie. Men kan ook — als de gegevens beschikbaar zijn — beide onderwerpen in den breede behandelen, geen steen onbesproken, geen doopceel ongelicht laten. Bij voldoende schrijftalent wil zoo'n uitvoerige geschiedenis soms nog boeiend zijn ook.

Tusschen die uitersten in schreef nu

L. J. Plemp van Duiveland, in opdracht van de Nederlandsche Handel-Maatschappij een aantrekkelijk boekje over „Het Huis aan de Stammersbrug”.

Historische gegevens over hetzelfde gebouw werden uitvoeriger vermeld in een artikel van J. Veersema Jr. in Eigen Haard van 1905 en kennelijk heeft de nieuwe tekstschrijver ze gebruikt, maar hoeveel aantrekkelijker is het recente boekje geworden. De tekst flaneert met een min of meer fransche gratie om en door het patriciershuis aan het Janskerkhof, weet er aardig van te vertellen, durft ook eens een uitstapje te maken, zonder te veel af te dwalen of breedspakig te worden. Integendeel, naar zoo'n verteller luistert men met een lichten glimlach, geamu-

seerd door toon en kleur in het verhaal.

De schrijver laat een paar eeuwen vluchtig herleven. Gebouwd in 1640 met den ingang aan de Drift, hooger dan het zich nu vertoont, onderging het gebouw omstreeks 1723 ingrijpende wijziging, die een breede, monumentale ingang aan de zijde van het Janskerkhof bracht en het interieur niet onveranderd liet. Wat nu als fraaie vestibule tot bezichtigen noodt, was oorspronkelijk de middelste van een reeks vertrekken, wijsch genoeg om een grooten staat te doen voeren. Er werd breed geleefd sedert Lucas van Voorst, oud-burgemeester van Utrecht, daar met zijn Amsterdamsche vrouw Justina de Moor intrek nam. Het geslacht van Voorst van Beest heeft er tot het einde der 19e eeuw gewoond. Toen kwam het verval. Monumentenzorg was nog een weinig ontwikkeld begrip en de overheid ontbrak nog het besef daarvoor. Na lange jaren van leegstaan en verwaarlozing heeft de eindelijke koopster, de meubeltransportmaatschappij Allan het gebouw in 1908 oordeelkundig gerestaureerd, al ging tegelijk inwendig een en ander te niet. Ook daarna verloor het rijke interieur nog van zijn luister. Eerst bij breekplannen van een latere eigenares, de Geldersche Credietvereniging greep de overheid in en wist haar te bewegen van haar voornemen af te zien en het huis zoo te handhaven en te herstellen gelijk wij het nu, als een voortreffelijk voorbeeld van een bepaald type 18e eeuwse bouwkunst gelukkig zijn in onze stad te bezitten.

Wie het geschriftje van Mr. Plemp in handen krijgt, beschouwe eens met aandacht de voortreffelijke foto's van het in- en uitwendige en zij de tegen-

woordige eigenares, de Nederl. Handel-Maatschappij dankbaar, dat zij tot het schrijven van dit boekje opdracht gaf. Maar niemand verzuime ook, eens of nog eens de gastvrije vestibule binnen te wippen en zich te verlustigen in de fraaie betimmering en het stucwerk, — wit en goud —, waarin de style Régence zich in al haar speelsche en behaagzieke gratie zoo karakteristiek uit.

Is het gebouw gesloten, dan kan men, behalve den imposanten gevel, altijd nog de monumentale stoep, de deur en de gouden lantaarn in het ornamentieke bovenlicht bewonderen, die alle uit den tijd der verbouwing in het begin der 18e eeuw dateeren.

De Vereeniging Oud-Utrecht heeft indertijd bijzondere belangstelling voor het perceel getoond. Waren in het Maandblad van 1928 (blz. 55) na het wegnemen van ontsieringen van den gevel reeds eenige prijzende woorden geschreven, de restauratie van het gebouw door de Geldersche Credietvereniging was voor het Bestuur van Oud-Utrecht aanleiding, om op 11 November 1932 een voor deze gelegenheid gedrukte oorkonde uit te reiken, waarin het openlijk getuigenis aflegde van zijn hooge waardeering voor „de kunstzinnige en piëteitvolle wijze, waarop de N.V. Geldersche Credietvereniging bij het in gebruik nemen als kantoorgebouw van het pand Janskerkhof 12 de voor- en zijgevels van dit belangrijke en fraaie bouwwerk in hunnen ouden toestand heeft hersteld en het inwendige van het gebouw, zooveel als mogelijk was, gespaard.”

Het is jammer, dat de schrijver van het boekje van deze ze'dzame onderscheiding geen melding heeft gemaakt.

v. C.